

НОВА ІСТОРИЯ

УДК (UDC) 94 (477.5) «15/17»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).601](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).601)

OSTER GENTRY BECOMING COSSACKS: FROM REGISTERED COSSACKS TO PARTICIPATION IN UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION OF THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURY

Ihor Kondratiev

T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colegium» (Chernihiv, Ukraine)

e-mail: kondratt1972@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the process of Oster starostwo in Kyiv Voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth poor gentry becoming Cossacks and to trace the specifics of that process from the mid-16th cent. to the second half of the 17th cent.

Scientific novelty. It is found out that the process of Oster gentry becoming Cossacks was initiated in the mid-16th century with the creation of Cossack registers in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The idea is developed that just the poor gentry was one of the principal sources of replenishment of the Cossack stratum in the second half of the 16th – 17th century. The evolution and the reasons for Oster gentry becoming Cossacks are traced; The process of social transformation is analyzed on the facts of the representatives of Oster gentry behavior. The idea is developed that despite the new social status, a great number of the newly become Cossacks gentry during the Hetmanate remained the bearers of gentry values.

Conclusions. The becoming Cossacks of the Oster gentry began in the mid-16th cent. with the establishment of Cossack registers. The change in social status did not change the main occupation of Oster starostwo gentry, which from the end of the 15th to the mid-17th cent. carried the military service for protecting the state border of the Grand Duchy of Lithuania, and from 1569 – the Commonwealth. In the period between 1500 and 1618, Oster starostwo of Kyiv Voivodeship was located on the border with the Moscow Chernihiv-Siversk region.

The first record of Oster Cossacks dates back to March 16, 1557. Already in 1559, Oster Cossacks carried out a sortie to Chernihiv region.

The process of becoming Cossacks became of mass character in 1648, which was facilitated by the dull-witted policy of Oster starosta Stephen Aksak and the newly came Polish gentry. Many of the local gentry representatives had become Cossacks with the preservation of privileged status and pre-war estates. Oster became the Pereiaslav Regiment Hundred center. At the beginning of 1650, based on the Oster Hundred, for a short time, there existed a separate Oster Regiment. The former gentry started to play a significant role in the formation of the Cossack officers (starshyna). The newly become Cossacks representatives of Oster gentry participated in the political struggle, and during the campaign of Jan II Kazimierz on the Left Bank in 1663-1664, most of them defected to the Polish-Lithuanian Commonwealth. From 1665, conflicts with Moscow Streltsy quartered in Oster became constant, which in 1668 caused the Anti-Moscow uprising.

Keywords: poor gentry, Oster starostwo, Kyiv Voivodeship, frontier, becoming Cossack, regalities

**ПОКОЗАЧЕННЯ ОСТЕРСЬКОЇ ШЛЯХТИ:
ВІД РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА ДО УЧАСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.**

Ігор Кондратьєв

Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

e-mail: kondratt1972@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – дослідити процес покозачення дрібної шляхти Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої, та простежити специфіку цього процесу від середини XVI ст. до другої половини XVII ст.

Наукова новизна. Встановлено, що процес покозачення остерської шляхти розпочався у середині XVI ст. із створенням у Речі Посполитій козацьких реєстрів. Розвинуто тезу, що саме дрібна шляхта була одним із основних джерел поповнення козацької верстви у другій половині XVI – XVII ст. Простежена еволюція та чинники покозачення остерської шляхти; процес соціальної трансформації простується на прикладах поведінки представників остерської шляхти. Розвинуто ідею, що незважаючи на отримання нового соціального статусу, значна частина покозаченої шляхти залишалась носієм шляхетських цінностей за доби Гетьманщини.

Висновки. Покозачення остерської шляхти розпочалося у середині XVI ст. зі створенням козацьких реєстрів. Зміна соціального статусу не змінила основного заняття шляхти Остерського староства, яка з кінця XV – по середину XVII ст. несла військову службу по охороні державного кордону Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. У період між 1500 і 1618 рр. Остерське староство Київського воєводства знаходилося на кордоні з московською Чернігово-Сіверщиною.

Перша згадка про остерських козаків відноситься до 16 березня 1557 р., коли була створена та взята на державне утримання остерська козацька рота. Вже у 1559 р. остерські козаки здійснили вилазку під Чернігів.

Процес набуття козацького статусу став масовим у 1648 р., чому посприяла недолуга політика остерського старости Стефана Аксака та прийшлої польської шляхти. Значна частина місцевої шляхти покозачилася зі збереженням привілейованого статусу та довоєнних маєтностей. Остер став сотенним центром Переяславського полку. На початку 1650 р. на основі Остерської сотні короткий час існував окремий Остерський полк. Колишня шляхта стала відігравати значну роль у формуванні козацької старшини. Покозачені представники остерської шляхти брали участь у політичній боротьбі, а під час походу Яна II Казимира на Лівобережжя у 1663-1664 рр., у більшості перейшли на бік Речі Посполитої. Від 1665 р. постійними стали конфлікти із розміщеними в Острі московськими стрільцями, що у 1668 р. призвело до антимосковського повстання.

Ключові слова: дрібна шляхта, Остерське староство, Київське воєводство, прикордоння, козаки, покозачення, королівські привілеї

З кінця XV і по середину XVII ст. на території Київського воєводства існувала мережа міст-замків, навколо яких були осаджені зобов'язані військовою службою контингенти людності – так звана околична чи служебна шляхта. Одним з таких київських замків, а водночас і адміністративним центром староства, був Остер. Остерська шляхта несла військову службу з охорони державного кордону

Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Найнижчою категорією цієї служебної шляхти були бояри, які окрім військової служби виконували певний комплекс господарчих обов'язків перед замковою адміністрацією. Саме шляхта, разом із замковим міщанством, стає одним із основних джерел поповнення козацької верстви у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Безсумнівно, що процес покозачення шляхти Остерського староства знайшов відображення у роботах істориків. Увагу на проблему звернув ще дослідник Остерщини М. Александрович, чия праця не втратила актуальності і зараз¹. Окремі сюжети цього дослідження були розвинуті О.Бузуном². Чимало згадок про остерських козаків-шляхтичів містять праці М.Василенка³, В.Мякотіна⁴, М.Ткаченка⁵. Проблема політичного вибору української шляхти розглядав В.Липинський⁶. Інформацію про покозачення остерської шляхти знаходимо у працях з історії Гетьманщини⁷, чимала увага процесу набуття козацького статусу приділена у дослідженнях В.Кривошеї⁸ та І.Кондратьєва⁹.

Покозачення остерської шляхти розпочалося у середині XVI ст. зі створенням козацьких реєстрів. Значною мірою цьому сприяла специфіка прикордоння та постійні війни із Московською державою. Посполите рушення, яке було основним військовим ресурсом, починає втрачати свої бойові якості, саме тому уряд починає регулярно виділяти гроші на утримання у замках найманих гарнізонів.

Перша згадка про остерських козаків відноситься до 16 березня 1557 р., коли був складений реєстр і створені гомейська (гомельська) й остерська козацькі роти. В Острі командиром роти став Андреас Тольман, який командував 100 піхотинцями (драбами). Реєстровців було поставлено на державне утримання, виплати проводилися грошима, у разі доброї служби можна було розраховувати на

¹ Александрович М.Н. Остерский уезд. Историческое описание. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. 110 с.

² Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії). Чернігів: «Сіверянський літопис», 2010. 112 с.

³ Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали [під ред. М.Грушевського]. Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 290-300.

⁴ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. Прага: «Ватага и Пламя», 1924. Т. I. Вып. 1. 288 с.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. X. Спр. 11891. 15 арк.

⁶ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького. Філадельфія: СЕДІ, 1980. Т. II. 346 с.

⁷ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б.Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 302-322; Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. 380 с.; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 448 с.

⁸ Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. Вип. 39. С. 7-36.

⁹ Кондратьєв І.В. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воеводства в середині XVII ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Чернігів: ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка, 2017. Вип. 145. С. 49-53; Кондратьєв І. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII ст.: політичний вибір української шляхти Остерського староства // Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2019. С. 234-241.

отримання додаткової платні сукном¹⁰. Окрім цього реєстрові козаки були непідсудні місцевій адміністрації¹¹.

19 березня 1557 р. король Сигізмунд II Август дозволив ротмістру А. Тольману вільно купувати для козаків провіант і худобу¹². 3 січня 1559 р. остерським ротмістром був Скопоцький (очевидно Клопоцький – *авт.*), йому було надані гроші з державного скарбу на утримання сотні драбів (піхотинців)¹³. У тому ж році остерські козаки здійснили вилазку під Чернігів¹⁴.

15 листопада 1561 р. до київських замків був надісланий лист «про козаків». Старостам Любеча, Мозиря, Остра й Овруча наказувалося створити козацькі загони та надіслати реєстри¹⁵. У 1564 р. знову планувалося набрати козаків для служби в Остерському замку, але козаки забажали зависокої платні, що не влаштувало остерського ротмістра Станіслава Клопоцького. Замість козаків той найняв на службу ще 50 драбів, у зв'язку з чим попросив виплатити новобранцям платню із державного скарбу та відшкодувати його особисті витрати¹⁶.

Перед тим, як взяти остерську роту на утримання, був проведений її перепис: «князь Чорторийський (Іван Федорович Чорторийський – «справця» Київського воєводства. – *авт.*) для перепису тієї роти послав до Остра своїх служебників». Щоб посилити обороноздатність Остра ротмістр Клопоцький власним коштом утримував на службі замкову залого: «п'ятнадцять коней їздових з озброєними (вершниками – *авт.*), собі на збиток утримуємо для здобичі язиків (полонених – *авт.*) та інші потреби, для покращення безпеки замку»¹⁷.

Остерські бояри у 1581 р. брали участь у поході низових (запорізьких) козаків на Москву. Зокрема, це Тимофій Горбач, Васко Копич, Якуб Шкода¹⁸. У 1585 р. остерський боярин Іван Білик («Беликов») був одним із очільників козацького загону, що складався з 400 козаків і бояр, який розорював порубіжні села на московському прикордонні¹⁹. У 1592 р. московські урядники скаржилися на прикордонні «кривди» з боку Речі Посполитої. Остерських «охочих» очолював вже згаданий отаман Іван Білик («Белинъ»), який «з товаришами багатьох людей повбивали та поранили, а коней повідганяли»²⁰. У липні 1593 р. загін з 200 чоловік на чолі з остерським боярином Ярмолою Біликом і Гришком Медведько напав на чернігівське с. Смолин²¹. Грабунок московських територій був поставлений на широку ногу за остерського старости Михайла Ратомського, наприклад, у вересні

¹⁰ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552-1561): Užrašymų knyga Nr. 37 [parengė D. Baronas]. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. P. 183.

¹¹ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa: wyd. Książka i Wiedza, 1978. S. 106.

¹² Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552-1561): Užrašymų knyga Nr. 37... P. 184.

¹³ Ibid. P. 258.

¹⁴ IP НБУВ. Ф. X. Спр. 11891. Арк. 9.

¹⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553-1567). Viešųjų reikalų knyga 7 [parengė A. Baliulis]. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. P. 80-81.

¹⁶ IP НБУВ. Ф. X. Спр. 11891. Арк. 9; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 152-153.

¹⁷ Ibid. С. 153.

¹⁸ Jabłonowski A. Źródła Dziejowe. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. Т. XX. S. 154, 159, 164.

¹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604) [parengė A. Baliulis]. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. P. 13.

²⁰ Ibid. P. 187.

²¹ Ibid. P. 196.

1605 р. загін на чолі із Янком і Настаском Рогозами, спільно із загоном запорожців під орудою Сахна Голубцова, розбили неподалік Чернігова загін московських «дітей боярських»²².

Як бачимо, чимало острян перебували у складі реєстрового козацтва ще до подій середини XVII ст., коли набуття шляхтою нового соціального статусу стало масовим. Однією з головних причин, що спонукала дрібну шляхту шукати «козацького хлібу», були спроби магнатів зрівняти її з селянською верствою, наприклад, як це було на території сусіднього Любецького староства²³. Дослідники відзначають, що Б.Хмельницькому фактично вдалося розколоти шляхетську верству, прийнявши її до козацьких лав із збереженням значного обсягу довоєнного статусу та маєтностей²⁴. Наприклад, під особисту протекцію Хмельницького у 1649 р. була взята настаська шляхта (суч. с.Насташка Рокитнянського району Київської обл.)²⁵. Влада гарантувала безпеку й шляхті Любецького староства, про що йшлося в універсалі Б.Хмельницького 31 березня 1656 р.²⁶ Нащадки любецької шляхти посилалися на цей документ при необхідності доведення володільницьких прав: «любецького повіту шляхта при... своїх вольностях і свободах залишена»²⁷.

Початок нового етапу покозачення остерської шляхти припадає на 1648 р., коли у травні розпочалася втеча польських урядників²⁸. У червні підрозділи польських жовнірів активно готувалися до оборони²⁹. Вже 19 червня 1648 р. московські воеводи м.Сєвська З.Леонт'єв та І.Кобильський повідомляли до Посольського приказу про захоплення козаками Чернігова, Ніжина й Остра³⁰.

Влітку 1648 р. створюється і нова військово-адміністративна структура Гетьманщини. У червні 1648 р. Остер став сотенним центром Переяславського полку³¹. Входження Остерщини до Переяславського полку не викликає подиву, адже зв'язки Остра з Переяславом були сталими і корінням йшли до доби Київської Русі. Щонайменше від 30-х рр. XVII ст. чимало острян козакували на Переяславщині³². Відомо, що наприкінці XVIII ст. навколо Переяслава жило чимало нащадків остерських бояр: Барановські, Бобровники, Білики, Жуки, Козловські, Калити, Тетері³³ й ін.

На початку 1650 р. на основі Остерської сотні Переяславського полку був

²² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским (1598-1608) [под ред. С.А. Белокурова]. Москва, 1912. Т. IV. С. 260.

²³ Кондратьев І.В. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства... С. 49-53.

²⁴ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст... С. 54-55; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст... С. 242.

²⁵ Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. Біла Церква: Мустанг, 1998. С. 12.

²⁶ Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 482.

²⁷ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rps. 273. Ark. 54, 55a.

²⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... С. 47.

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції // Історія українського селянства. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 176-177.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. 1620-1647 гг. (ред. Гудзенко П.П., и др.). Москва: Изд-во АН СССР, 1953. Т. I. С. 48.

³¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст... С. 89.

³² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 10.

³³ Кондратьев І. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII ст... С. 237.

створений окремий Остерський полк. Його очолив Тимофій Носач, який до того був сотником. Наприкінці 1650 р. полк було ліквідовано та повернуто до Переяславського полку в якості сотні³⁴. Цікаво, що Остерщина не увійшла до складу Київського полку (адміністративного центру воєводства), сформованого у другій половині 1648 р. на землях Житомирського й Овруцького повітів³⁵. Близькість до Києва все ж таки зіграла свою роль. У 1654 р. більша частина колишнього Остерського староства, за винятком території Слабинської сотні, увійшла до складу Київського полку³⁶.

Дослідники відзначають, що саме «шляхетська» складова відіграла основну роль у формуванні козацької старшини. Бачимо остерських бояр і шляхтичів у реєстрі Війська Запорозького 1649 р., зокрема: Александровичів, Біличів (Біликів), Жуковських, Карповичів, Ласк, Олешків, Олешковичів, Орловських, Толкачів, Шеметів, Ясинських та ін.³⁷ Очевидно, що першими покозачилися ті, хто потерпав від старостинського свавілля, або ж походив з найнижчих прошарків боярства, це Барановські, Беремецькі, Борзниченки, Бороздії, Гарбузи, Гирі, Гломазди, Гуляницькі, Ждановичі, Жуки, Козари, Лапи (Лапіки, Лапекі), Ласки, Лосі, Носачі, Носки, Пальчики, Тетері, Штоми-Білики й ін.³⁸

Вихідці з остерської шляхти були у найближчому оточенні Б. Хмельницького, зокрема, з остерських бояр походив білоцерківський полковник (1648-1649 рр.) Іван Гиря³⁹. У 1650 р. остерським полковником був Тимофій Носач, один з найближчих соратників гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького⁴⁰. Остерський шляхтич Антін Жданович від початку повстання обійняв уряд сотника Чигиринського полку, у 1649 і 1651-1653, 1656-1657 рр. був київським полковником, у 1655 (1654?) - 1656 рр. – генеральним суддею⁴¹.

Чимало козаків дав рід Біликів, у XVII ст. від нього відгалузилися роди Ярмоличів, Смоличів, Біликовичів та ін. У 1656 р. колишні остерські бояри Іван і Михайло Білики названі козаками Козелецької сотні⁴².

Остерський боярин Степан Лапека (Лапа) був остерським сотником у 1655, 1658 (наказний) і 1661 рр.⁴³ 17 липня 1658 р. колишній сотник Стефан Лапека продав Солонинам Крехаївські ґрунти біля с. Літки⁴⁴. У 1668 р. він знову займав уряд остерського сотника⁴⁵. Боярин Семен Лапа продовжив військову службу козаком: «між іншими службовцями корони польської шляхтичами... службу»⁴⁶.

³⁴ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій... С. 77.

³⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини... С. 59.

³⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... С. 50.

³⁷ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С.555-566.

³⁸ Кондратьев І. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII ст... С. 237-238.

³⁹ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького... С. 304.

⁴⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... С. 50; Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст... С. 7.

⁴¹ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького... С. 304-306.

⁴² Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст... С. 19.

⁴³ Александрович М.Н. Остерский уезд... С. 51; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 4) // Сіверянський літопис. 2018. № 5. С. 70.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1471. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15зв.

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 27825. Арк. 1.

⁴⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 133. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 172.

Козаками Козелецької сотні стали Антоненки⁴⁷. Возним Київського полку у 1682 р. був Павло Александрович⁴⁸. Вищі посади в полку займали представники родини Барановських⁴⁹. З остерських шляхтичів Григоровичів пішов рід ніжинського полкового осавула Дмитра Григоровича⁵⁰. Чимало старшини Київського полку вийшло з роду Борсуків⁵¹. Козаками стали бояри Тополі (с. Тополі)⁵² та бояри Кошони (с. Кошони)⁵³. Загалом, за підрахунками В. Кривошеї, питома вага шляхтичів серед козаків Остерської сотні Київського полку становила 27%⁵⁴.

Однак якась частина місцевої шляхти й надалі дотримувалась пропольської орієнтації⁵⁵. Війна розділила й окремі родини. Згадаємо хоча б тісно пов'язаний із Остерщиною рід любецьких шляхтичів Сулим. Сини Івана Сулими – Степан і Северин Сулименки були вписані до реєстру 1649 р. (загинули під час придушення антивиговського повстання в Переяслові 29 серпня 1659 р.⁵⁶), а Федір Сулима пішов на службу до Корони⁵⁷. Їх нащадки стали козаками Київського та Переяславського полку, залишивши за собою переяславські маєтності⁵⁸. На Правобережжі залишилась якась частина роду остерських бояр Шеметів⁵⁹. Остерські шляхтичі Барановські та Зарецькі у XVIII ст. жили на Васильківщині та Фастівщині⁶⁰.

У січні 1654 р. Гетьманщина, в межах визначених Зборівським договором, була приєднана до Московської держави, а мешканці міст і містечок Чернігівського полку склали присягу московському цареві. Але присягати московському цареві бажало далеко не усе українське суспільство. Переяславських міщан гнали до присяги, бо ті «опиралися». У Києві від присяги відмовилось вище православне духовенство. Проти виступила частина козаків брацлавського й уманського полків, не склали присяги й запорожці⁶¹. Неоднозначно сприйняла цю подію і любецька шляхта, про що йдеться у листі 1654 р. литовського розвідника шляхтича Семена Павші⁶².

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 20зв.

⁴⁸ Ibid. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1-1зв.

⁴⁹ Ibid. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 84. Арк. 27; ДАЧО. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 39зв.-40.

⁵⁰ Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин. Ф. 1402. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 2.

⁵² Ibid. Ф. 1471. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 23зв.-24зв.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 4933. Арк. 1.

⁵⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. Київ: «Стилос», 2004. С. 333.

⁵⁵ Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // АЮЗР. Киев: университетская типография, 1861. Ч. II. Т. I. С. LIX, LXI-LXII.

⁵⁶ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. Warszawa: WUW, 2008. S. 278.

⁵⁷ Лазаревский А. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1884. С. VII.

⁵⁸ Державний архів Київської області. Ф. 346. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 1, 13.

⁵⁹ Ibid. Ф. 782. Оп. 1. Спр. 13140. Арк. 2зв., 5.

⁶⁰ Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст... С. 14, 18.

⁶¹ Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії // Беларусь і сусідзі: шляхі фармірування дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. Вып. 5. С. 11-12.

⁶² Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 103-104.

Цікаво, що у присяжних списках 1654 р. московському цареві бачимо спроби частини повноправної шляхти відокремитись від козацького загалу, наприклад, це спостерігається на матеріалах Корсунського полку, де записана шляхта була записана окремо⁶³. Але більшість козацької старшини-шляхти була вписана до присяги старшиною чи козаками. Серед присяжників бачимо близько десятка представників остерських боярських і шляхетських родів. Це сотник Ніжинського полку Іван Борсук, козак Переяславського полку Іван Гладкий, київський наказний полковник Василь Дворецький, козаки Київського полку Степан Острицький (В. Кривошея ідентифікував його як остерського сотника Степана Лапу) та Гаврило Біликов, ніжинський пушкар Степан Тополь⁶⁴.

Однак у середовищі вихідців з остерської шляхти були присутні й антимосковські настрої. Остриани довше інших підтримували гетьмана Івана Виговського (1657-1659 рр.), який орієнтувався на зближення із Річчю Посполитою та завдав поразки царській армії у битві 9 липня 1659 р. під Конотопом. Коли від гетьмана відвернулася значна частина лівобережної шляхти, остриани ще якийсь час виражали йому довіру. Намагаючись приборкати осередки свавілля, у 1659 р. київський воєвода Шереметьєв намагався захопити Остерську фортецю⁶⁵. Вочевидь, саме прихильники Виговського у 1659 р. отримали цілу низку привілеїв польського короля Яна II Казимира. Наприклад, 30 травня король надав київському протопопу Михайлу Гунашевському села Крехаїв і Боденьки, що на Остерщині, а також млинок у Борках на р. Остер⁶⁶. Того ж таки дня Стефан Сулима отримав від короля на ленному праві «добра Димер» (с. Димер Чорнобильського староства)⁶⁷. У той самий день і також на ленному праві отримав «добра Козар» (с. Козари на Остерщині) Северін Сулима⁶⁸.

Чимало нащадків остерської шляхти зберегли свої уряди та підтримали Юрія Хмельницького. Наприклад, це генеральний обозний і виходець із дрібного остерського боярства Тимофій Носач⁶⁹. В оточенні гетьмана був В. Дворецький, один із «москвофілів» того часу⁷⁰. Остерський боярин і київський козак Степан Жук 2 травня 1660 р. отримав універсал Ю. Хмельницького на володіння маєтностями під Остром. У 1666 р. він згаданий як власник млина в Острі. На думку В. Кривошеї, ці нагородження свідчать про його високий минулий статус у Війську Запорозькому⁷¹.

9 грудня 1660 р. у Корсуні на козацькій раді гетьманом знову був обраний Юрій

⁶³ Кривошея В.В., Горобець С.М., Вака Б.О. Переяслав. 1654 р. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 44.

⁶⁴ Ibid. С. 20, 36, 42, 64, 65, 73, 142.

⁶⁵ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. // Gardarika. 2016. Vol. 9. Is. 4. С. 195.

⁶⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. [упорядк. Ю. Мицик]. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. Т. 4. С. 451; Пам'ятники історії Східної Європи: Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р. [підг. до друку П. Кулаковський]. Острог-Варшава-Москва: «ПРИНТ-ХАУЗ», 1999. Т. V. С. 115-116.

⁶⁷ ЦДІАК України. КМФ.-36. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 73зв.-74.

⁶⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... Т. 4. С. 452; Пам'ятники історії Східної Європи: Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 рр... С. 162-163; ЦДІАК України. КМФ.-36. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 74-75зв.

⁶⁹ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст... С. 7.

⁷⁰ Ibid. С. 8; Короткі українські регіональні літописи [упорядк. В. Шевчук]. Київ: Кліо, 2016. С. 245.

⁷¹ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст... С. 29.

Хмельницький. В оточенні гетьмана як і раніше бачимо генерального обозного Т. Носача, а генеральним писарем був обраний П. Тетеря⁷².

Ці події фактично закріпили розкол Гетьманщини по Дніпру та подальшу Руїну. У 1662 р. наказний гетьман Сомко, бажаючи посилити свою владу, намагається залучити на свою сторону вихідців з дрібної шляхти лівобережних староств Київського воєводства. Щонайменше у січні 1662 р. ним був відновлений Остерський полк. У січні 1662 р. наказним полковником від Сомка був колишній остерський боярин Богдан Білик-Смоловик⁷³. У подальшому Білик-Смоловик поплатився за цю позицію і був вбитий на Ніжинський (Чорній) козацькій раді, коли гетьманом обрали І. Брюховецького (1663-1668 рр.)⁷⁴.

Наприкінці 1663 р. польський король Ян II Казимир вирушив у військовий похід на Лівобережжя. На початку грудня польська армія підійшла до Остра, мешканці якого після нетривалого спротиву склали зброю. Король наказав не брати з них контрибуції, а лише забезпечити його військо провіантом⁷⁵. Можемо припустити що таке лояльне ставлення до захисників, а зрештою і достатньо формальна оборона остерського замку, була пов'язана із наявністю серед захисників значної кількості покозачених остерських бояр. Усі вони були звільнені королем від несення боярських служб і проходження королівських люстрацій. До нас дійшли прізвища бояр, внесених 26 грудня 1663 р. до королівської «апробації»⁷⁶.

Загалом до списку внесено більше сотні представників. Остерським боярським сотником на той момент був Єрмола Ласка. Серед інших в документі є згадка про боярина Ворка Барановського; Івана, Михайла, Семена, Юрія, Стефана, Тараса, Івана та Малка Біликів; Павла Штому-Білика; Кирила, Отроха та Стефана Беремецьких; Федора Бороздія, Богдана Борземіченка (Борзниченка); Яна, Івана, Семена та Яска Гарбузів; Степана, Федора, Юрка, Олексія, Андрія, Микиту, Семена та Федора Гирь; Гордія, Яска, Остапа, Василя та Івана Гломазд, Данила Гуляницького, Юрка Дорошенка, Єрченків Захара, Івана та Самійла; Луку Жука; Бориска та Максима Козарів; Григорія, Ждана, Сочка, Стефана, Сави, Юрія та Яна Ласків; Процка Лося; Васка, Семена та Дмитра Пальчиків; Павла, Силу, Хому, Яска та Терешка Тетеря та ін.⁷⁷. Цікаво, що у цьому списку немає жодного з присягнувших московському цареві у 1654 р.

Поруч із вихідцями з давнього остерського боярства бачимо вояків нового козацького походження, які не фіксуються у боярському чи міщанському середовищі Остерщини до цієї дати. Це Іван Водченко, Павло Васильович, Юхно Горошкович, Петро та Федір Гришки, Семен Дорошко, Філіп, Юрко та Марко Карженки, Юрій Омеляненко, Лука Онищенко, Семен Романенко, Яско Сергієнко, Остап Сірко, Юско Терен, Федір і Сава Шираї, Гришко Шпак та ін.⁷⁸

28 грудня 1663 р. універсал Яна II Казимира отримали представники повноправної шляхти, бачимо тут як прийшли роди, так і місцевих володільців. У привілеї згадані Гаврило та Вацлав Орловські, Костянтин Мозанський, Юрій,

⁷² Ibid. С. 13.

⁷³ Ibid. С. 19, 20-21.

⁷⁴ *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. № 5. С. 137; *Кривошея В.* Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст... С. 19.

⁷⁵ *Бузун О.В.* Історія Остерщини... С. 63; *Александрович М.Н.* Остерський уезд... С. 57-58.

⁷⁶ ЦДІАК України. КМФ.-36. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 193зв.-196.

⁷⁷ Ibid. Арк. 195-195зв.

⁷⁸ Ibidem.

Стефан і Павло Одоновичі, Дмитро і Богдан Закшевські, Василь Сачко, Петро, Андрій і Григорій Кривецькі, Костянтин Бронувицький – «від свого імені й імені всієї шляхти Остерської округи і Київського воєводства». Привілей підтверджував за шляхтичами давні королівські пожалування, земельні маєтності та привілеї. Обов'язком шляхти була участь у військових діях: «не пропускаючи жодної воєнної оказії». Шляхту звільняли від постойів і незаконних повинностей. Посесорам також пропонувалося боротися за повернення своїх володінь: «даємо цим же людям владу і силу добиватися правом повернення своїх власних домів і хуторів, урочищ і ґрунтів, котрі у них (як твердять) забрали козаки, повністю зберігаючи наші королівські права Речі Посполитої»⁷⁹.

30 грудня Ян II Казимир виступив з Остра, а у березні 1664 р. польсько-литовське військо пішло з Лівобережжя⁸⁰. Хоча військові дії продовжувалися на Правобережжі, щоб не допустити нового захоплення Остра, сюди перевели козаків Чернігівського та Овруцького полків⁸¹. У 1665 р. в Острі були розміщені московські стрільці⁸². З цього часу стали постійними конфлікти між ними та місцевим населенням. Жорстокості та недолуга політика призвела до антимосковського повстання, що розпочалося у січні 1668 р.⁸³ Серед інших міст Гетьманщини повстав і Остер, який на той час мав могутню та відремонтовану напередодні фортецю⁸⁴. Цікаво, що очолив супротив стрілецькому війську на чолі із воєводою Д. Рогозіним вже згаданий нами В. Дворецький. Опісля Остер, разом із сусідніми Броварями та Гоголевим, був спалений⁸⁵. З цього часу остерська шляхта, яка була носієм політичних і соціальних традицій Речі Посполитої, втрачає своє значення. Якась її частина була знищена, якась – прийняла нові реалії та продовжила службу в козацьких лавах.

Висновки. Показання остерської шляхти розпочалось у середині XVI ст. із створенням козацьких реєстрів. Зміна соціального статусу не змінила основного заняття шляхти Остерського староства, яка з кінця XV – по середину XVII ст. несла військову службу по охороні державного кордону Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. У період між 1500 і 1618 рр. Остерське староство Київського воєводства знаходилось на кордоні з московською Чернігово-Сіверщиною.

Перша згадка про остерських козаків відноситься до 16 березня 1557 р., коли була створена та взята на державне утримання остерська козацька рота. Вже у 1559 р. остерські козаки здійснили вилазку під Чернігів. Бачимо остерських бояр у козацьких загонах наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Процес набуття козацького статусу став масовим у 1648 р., чому посприяла недолуга політика остерського старости Стефана Аксака та прийшлої польської шляхти. Значна частина місцевої шляхти покозачилася зі збереженням

⁷⁹ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) // Сіверянський літопис. 2018. № 3. С. 72.

⁸⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 12; *Александрович М.Н.* Остерский уезд... С. 59-61.

⁸¹ *Ibid.* С. 61.

⁸² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 14.

⁸³ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 193.

⁸⁴ *Бондарь А.Н.* Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... С. 195; *Ігнатенко І.* Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. 2018. № 5. С. 24.

⁸⁵ *Александрович М.Н.* Остерский уезд... С. 66; ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 14-15.

привілейованого статусу та довоєнних маєтностей. Остер став сотенним центром Переяславського полку. На початку 1650 р. на основі Остерської сотні короткий час існував окремий Остерський полк. Колишня шляхта стала відігравати значну роль у формуванні козацької старшини. Показачені представники остерської шляхти брали участь у політичній боротьбі, а під час походу Яна II Казимира на Лівобережжя у 1663-1664 рр., у більшості перейшли на бік Речі Посполитої. Від 1665 р. постійними стали конфлікти із розміщеними в Острі московськими стрільцями, що у 1668 р. призвело до антимосковського повстання.

REFERENCES

- Aleksandrovich, M.N.** (1881). *Osterskiy uезд. Istoricheskoe opisanie* [Oster county. Historical description]. Kiev [in Russian].
- Baliulis, A. (Comp.)** (1996). *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553-1567). Viešųjų reikalų knyga 7*. Vilnius [in Russian, in Lithuanian].
- Baliulis, A. (Comp.)** (2009). *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)*. Vilnius [in Russian, in Lithuanian].
- Baronas, D. (Comp.)** (2011). *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552-1561): Užrašymų knyga Nr. 37*. Vilnius [in Russian, in Lithuanian].
- Belokurov, S.A. (Comp.)** (1912). *Pamiatniki diplomaticheskikh snosheniy Moskovskogo gosudarstva s Polsko-litovskim (1598-1608)* [Monuments of diplomatic relations between the Moscow State and the Polish-Lithuanian Commonwealth (1598-1608)]. Vol. IV. Moskva [in Russian].
- Bondar, A.M.** (2016). *Ukrepleniya Ostra v XVI – pervoy polovine XVII vv.* [Fortifications of Oster in the 16th – first half of the 17th centuries]. *Gardarika, IX (4)*, 190-197 [in Russian].
- Buzun, O.V.** (2010). *Istoriya Ostershiny (narysy istorii)* [History of the Oster region (historical essays)]. Chernihiv [in Ukrainian].
- Chernetskyi, Ye.A.** (1998). *Shliakhta Vasylykivskoho povitu Kyivskoi hubernii za spovidalnymi rozpyssamy pravoslavnykh khramiv pochatku XIX st.* [Nobility of the Vasylykiv Powiat of the Kyiv Province according to the confessional paintings of Orthodox churches of the beginning of the 19th century]. Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Gudzenko, P.P.** (1953). *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei: dokumenty i materialy. Tom 1: 1620-1647 gg.* [Reunification of Ukraine with Russia: documents and materials. Volume I: 1620-1647]. Moskva Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
- Hurbyk, A.** (2014). *Uchast heneralnoi starshyny uriadu B. Khmelnytskoho v mizhderzhavnykh slidchykh komisiakh* [Participation of the general foreman of the government of B. Khmelnytskyi in the interstate investigative commissions]. *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII-XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. Kyiv, 302-322 [in Ukrainian].
- Ihnatenko, I.** (2018). *Ostanni biy Chernihivskoi fortetsi* [The Last Battle of the Chernihiv Fortress]. *Siverianskyi litopys, 5*, 21-34 [in Ukrainian].
- Ivanishev, N.** (1861). *Soderzhanie postanovleniy dvoryanskikh provintsialnykh seimov v Yugo-Zapadnoy Rossii* [Contents of the resolutions of noble provincial seyms in South-Western Russia]. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. T. II, Vol. I*. Kiev, XV-LXIV [in Russian].
- Jabłonowski, A.** (1894). *Źródła Dziejowe, XX*. Warszawa [in Polish].
- Kondratiev, I.** (2019). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini seredyiny XVII st.: politychnyi vybir ukrainskoi shliakhty Osterskoho starostva* [The national liberation movement in Ukraine in the middle of the 17th century: the political choice of the Ukrainian gentry of the Oster starostvo]. *Hetmanska Ukraina mizh Polshcheiu, Rosiieiu ta Turechchynoiu*. Nizhyn, 234-241 [in Ukrainian].
- Kondratiev, I.V.** (2017). *Politychnyi vybir sluzhebnoi shliakhty zamkiv Kyivskoho voievodstva v seredyiny XVII st.* [Political choice of service nobility of the castles of the Kyiv Voivodeship in the middle of the 17th century]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu, 145*, 49-53 [in Ukrainian].
- Kroll, P.** (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660*. Warszawa [in Polish].
- Krypiakevych, I. & Butych, I. (Comp.)** (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. 1648-1657 rr.* [Documents of Bohdan Khmelnytskyi. 1648-1657]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.** (2004). *Henealohiia ukrainskoho kozatstva. Pereiaslavskiy polk* [Genealogy of the Ukrainian Cossacks. Pereiaslav regiment]. Kyiv [in Ukrainian].

- Kryvosheia, V.** (2008). Kozatska elita v natsionalniy revoliutsii seredyny XVII st. (Hetmanat Yuriya Khmelnytskoho) [The Cossack elite in the national revolution of the middle of the 17th century. (Hetmanate of Yurii Khmelnytskyi)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 39, 7-36 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V.** (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny* [Cossack elite of Hetmanship]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V. & Horobets, S.M. & Vakka, B.O. (Comp.)** (2012). *Pereiaslav. 1654 r.* Kyiv [in Ukrainian].
- Kulakovskiy, P. (Comp.)** (1999). *Pamiatnyky istorii Skhidnoi Yevropy: Ruska (Volynska Metryka). Knyha za 1652-1673 r.* [Monuments of the history of Eastern Europe: Ruthenian (Volyn Metrica). Book for 1652-1673]. Vol. V. Ostroh-Varshava-Moskva [in Ukrainian].
- Lazarevskiy, A.** (1884). *Sulimovskiy arkhiv. Familnyie bumagi Sulim. Skorup i Voitsekhovichei XVII-XVIII vv.* [Sulymovsky archive. Family papers of Sulym, Skorup and Wojtsekhovych of the 17th-18th centuries]. Kiev [in Russian].
- Lypynskiy, V.** (1980). *Uchast shliakhty u velykomu povstanni pid provodom hetmana B. Khmelnytskoho* [Participation of the nobility in the great uprising led by Hetman B. Khmelnytskyi]. Filadelfiia [in Ukrainian].
- Myakotin, V.A.** (1924). *Ocherki sotsialnoi istorii Ukrainy v XVII-XVIII st.* [Essays on the social history of Ukraine in the 17th-18th centuries]. Tom I, Vol. 1. Praga [in Russian].
- Mytsyk, Yu.** (2003). Z doslidzhen istorii Pereiaslavskoi rady 1654 r. [From the research on the history of the Pereiaslav Council of 1654]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 93-110 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (Comp.)** (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1658 rr.* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1658], Vol. 4. Kyiv [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. & Tarasenko, I.** (2016). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII-XVIII st.) (chastyna 4) [From the new documents on the history of Sivershchyna (17th-18th centuries) (part 4)]. *Siverianskyi litopys*, 5, 67-89 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. & Tarasenko, I.** (2018). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII-XVIII st.) (chastyna 10) [From the new documents on the history of Sivershchyna (17th-18th centuries) (part 10)]. *Siverianskyi litopys*, 3, 69-101 [in Ukrainian].
- Podhorodecki, L.** (1978). *Sicz Zaporoska.* Warszawa [in Polish].
- Shevchuk, V. (Comp.)** (2016). *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional chronicles]. Kyiv [in Ukrainian].
- Smolii, V. & Stepankov, V.** (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648-1676)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Smolii, V.A. & Stepankov, V.S.** (2006). Zmist, formy i osoblyvosti borotby selian u period naivyshchoho pidnesennia natsionalnoi revoliutsii [The content, forms and features of the struggle of the peasants during the period of the highest elevation of the national revolution]. *Istoriia ukrainskoho selianstva, Vol. 1.* Kyiv, 176-177 [in Ukrainian].
- Stepanchuk, Yu.S.** (2016). Transformatsiia pohliadiv Bohdana Khmelnytskoho stosovno Pereiaslavskomoskovskoho dohovoru u suchasni ukrainskii istoriografii [Transformation of Bohdan Khmelnytskyi's views regarding the Pereiaslav-Moscow Treaty in modern Ukrainian historiography]. *Belarus i susedzi: shliakhi farmiravannia dziarzhavnosti, mizhnatsyianalnyi i mizhdziarzhavnyi adnosiny: Zbornik navukovykh artykulav, T. 5.* Homel, 11-17 [in Ukrainian].
- Vasylenko, N.P.** (1928). Pravne polozhennia Chernihivshchyny za polskoi doby [Legal status of Chernihiv region during the Polish era]. *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy.* Kyiv, 290-300 [in Ukrainian].
- Vostokov, A.** (1888). Nezhynskaia rada 1663 g. [The council of Nizhyn 1663]. *Kievskaiia starina*, 5, 125-139 [in Russian].
- Zaruba, V.** (2007). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648-1782 rr.* [Administrative-territorial organization and administration of the Zaporizhzhia Army in 1648-1782]. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].